

ESKİ HAMAM, ESKİ TAS

TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş.

Tofaş Sanat Galerisi Yayınları - 1
Yapı Kredi Yayınları - 3007
ISBN 978-975-1700-7

Eski Hamam, Eski Tas*

PROJE SORUMLUSU / PROJECT DIRECTOR
A. Naim Arnas
Gonca Dardeniz

SERĞİ TASARIMI / EXHIBITION DESIGN
Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş.
MİDO A.Ş. Tasarım Grubu
Ece Günay Daylan - Burak Daylan
Ebru - Tuna Daylan
E. Derya Ertan
Cem Daylan

PROJE KOORDİNATORÜ / PROJECT COORDINATOR
Aylin Tatlı

PROJE ASİSTANLARI / PROJECT ASSISTANTS
Çiğdem Varveren
V. Armağan Güney

SERĞİ ESERLERİ HAZIRLIK / PREPARATION OF EXHIBITION PIECES
ARTE SU ARTE Restorasyon Merkezi
Mar Cristina Chamorro
Canan Çanga

FOTOĞRAFLAR / PHOTOGRAPHS
Hakan Ezilmez
Nihat Küçük

İNGİLİZCE ÇEVİRİLER / ENGLISH TRANSLATIONS
Gürkan Ergin
Sibel Büyüksolak / Reinisch Dokümantasyon Müh. Dan. Tic. Ltd.

KOLEKSİYON / COLLECTION: A. Naim Arnas

TESEKKÜRLER / ACKNOWLEDGEMENTS
Bursa Büyükşehir Belediyesi
Bursa Osmangazi Belediyesi
Bursa Röle ve Anıtlar Müdürlüğü
Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü
Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü
BUFSAD (Bursa Fotoğraf Sanatçıları Derneği)
FOVEO Fotoğraf Grubu
Esat Uluumay
Gürkan Ergin
Garip Kürkman
İsa Akbaş
MİDO A.Ş. Mimarlık Grubu
Seçil Serbest
Emre Çiçek
Nürettin Madak
Muhteşem Keskin
Gözde Yılmaz
Yaşemin Kavlak
Mehmet Batıttürk

KATALOG KOORDİNATORÜ / CATALOGUE COORDINATOR
Şennur Şentürk

GRAFİK TASARIM / GRAPHIC DESIGN
Yeşim Balaban

BASKI HAZIRLIK / PREPARATION FOR PRINT
Banu Çimen

FOTOĞRAFLAR / PHOTOGRAPHS
Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Arşivi - Hakan Ezilmez
Nihat Küçük

YAYINA HAZIRLAYAN / EDITED BY
Mine Haydaroğlu, Nihat Tekdemir

ÇEVİRİ / TRANSLATIONS
Gürkan Ergin
Sibel Büyüksolak / Reinisch Dokümantasyon Müh. Dan. Tic. Ltd.

DÜZELTİ / PROOFREADING
Hakan Tokar

BASKI / PRINT
Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00 e-posta: info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

1. baskı: İstanbul, Kasım 2009

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Bu katalog, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. tarafından
7 Kasım 2009 - 7 Mart 2010 tarihleri arasında Umurbey Hamamı;
Tofaş Sanat Galerisi'nde yer alan "Eski Hamam, Eski Tas" sergisi
dolayısıyla, Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. için hazırlanmıştır.

This catalogue has been prepared by Yapı Kredi Cultural Activities, Arts
and Publishing, for Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş. on the occasion of
the exhibition "Eski Hamam, Eski Tas" held between 7 November 2009 -
7 March 2010 at Umurbey Bath; Tofaş Art Gallery.

*Old Bath, Old Bowl [A Turkish idiom meaning "the same old story"]

RB-BYK-ARN
Env. No: 1663

Eski Hamam, Eski Tas

TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş.

İçindekiler

Hamam Kültürü Üzerine On Bathing Culture
Antik Çağda Banyo Kültürü Bathing Culture in the Ancient World
Antik Roma Uygarlığında Yıkama Kültürü Bathing Culture in Ancient Rome
Anadolu'da Bizans Hamamları Byzantine Baths in Anatolia
Anadolu Selçuklu Hamamları Seljuk Baths in Anatolia
Sıcak Sular Üzerine On the Hot Springs
Osmanlı Dönemi Bursa Hamamları Baths of Bursa in the Ottoman Period
Osmanlı Hamam Tekstilinin Tarihçesi History of the Ottoman Bath Textiles
KATALOG CATALOGUE
KARAGÖZ "ÇİFTE HAMAMLAR" OYUNU A PLAY IN TURKISH: KARAGÖZ "ÇİFTE HAMAMLAR"

Contents

10	ESAT ULUUMAY
26	MUSTAFA ŞAHİN
44	İBRAHİM HAKAN MERT
58	OSMAN ERAVŞAR
68	OSMAN ERAVŞAR
84	ÜMMÜHAN ALPTEKİN
94	ELİF ŞEHİTOĞLU
112	HÜLYA TEZCAN
126	
324	Uyarlayan: CEMAL ÜNLÜ

Antik Çağda Banyo Kültürü

Bathing Culture in the Ancient World

Dr. Mustafa Şahin

Antik çağ kültürlerinde bedensel temizliğe büyük önem verilmiş olsa da, hamam yapılarının ilk defa ne zaman ortaya çıktığına ait mimari kalıntıların en erkeni M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenmektedir. Bununla birlikte M.Ö. 6. yüzyılın vazo resimlerinde banyolara bulunduğunu gösterir betimlemeler mevcuttur. Yazılı kaynaklar ise yıkanma kültürünün çok daha eski tarihlere geri gittiğine işaret etmektedir. Bu nedenle antik çağda yıkanmayı incelerken başvurulabilecek başlıca üç temel kaynak bulunmaktadır: yazılı kaynaklar, betim sanatı ve arkeolojik veriler. En eskiye işaret etmesi bakımından incelemeye yazılı kaynaklardan başlamak istiyoruz.

Yazılı Kaynaklar

Antik yazılı kaynak denince akla gelen ilk şahıslar şüphesiz Homeros ve Hesiodos'tur. Homeros'un İlyada ve Odysseia isimli eserlerinde yer yer yıkanma ile ilgili ifadeler rastlanmaktadır. Hesiodos'un ise İşler ve Günler isimli kitabında yıkanma ile ilgili ipuçları bulunmaktadır.

Homeros'un İlyada ve Odysseia isimli eserlerinde yıkanmanın bedeni temizlemenin yanı sıra beğenilme, güzelleşme, kendini iyi hissetme ve ruhu temizleme amacıyla da yapıldığı anlaşılmaktadır. İlyada'da yıkanma ile ilgili dizeler şunlardır:¹

"... saldırgan Ares'i öylece iyileştirdi o / göz açıp kapayıncaya dek / Hebe bir güzel yıkadı onu....". (V, 900-905)

Although the ancient cultures attached importance to bathing, the earliest known bath remains belong to the 5th century BC, but the vase paintings from the 6th century BC suggest the existence of baths. Written sources, on the other hand, indicate that bathing culture is much older. Thus, there are three main sources for a study on bathing: literary sources, depictions and archaeological data. I would like to begin with the literary sources as they preserve the earliest evidence.

Literary Sources

First sources come to mind are Homer and Hesiod. In the former's Iliad and the latter's Days and Works one finds a number of references to bathing. From the Iliad and Odyssey, it is understood that apart from hygiene, one bathes also for beauty, relaxation, and purification of soul. Listed below are the lines from the Iliad about bathing¹:

"...Even as the juice of the fig speedily maketh to grow thick the white milk that is liquid, but is quickly curdled as a man stirreth it, even so swiftly healed he furious Ares. And Hebe bathed him, and clad him in beautiful raiment..." (V, 900-905).

"...But for themselves they entered the sea and washed away the abundant sweat from shins and necks and thighs. And

¹ Homeros, *İlyada*, Çev. A.Erhat-A.Kadir, (1998)

¹ Homeros, *Iliad*

“...bacaklarımı sırtlarımı, kalçalarımı yudular / dalgalar yıkadı bedenlerindeki bol teri / bir tatlı serinlik yayıldı yüreklerine / sonra cilalı teknelere girdiler / bir güzel yıkanıp yağlar süründüler.....” (X, 570-575).

“.....sen oturduğun yerde kızıl şarabımı iç dur / bekle burada güzel saçlı Hekamede'yi bekle su ısıtsın sana /kanayan yararı bir güzel yıkasın...” (XIV, 5-10).

“.....çağırılmıştı güzel örgülü bir hizmetçiyi / demişti üç ayaklı bir kazan koy ateşe / sıcak suyla yıkansın Hektor savaş dönüşü.....” (XXII, 440-445).

*Odysseia'da:*²

“.....uzun sisler iki elle tutuldu etler kızartıldı / bu ara güzel Polykaste yıkadı Telemakhos'u.....”. (III, 460-465).

“....baktılar gözleriyle doya doya / sonra cilalı teknelerde bir güzel yıkandılar / hizmetçiler yıkadı onları, ovdu zeytinyağıyla...” (IV, 40-45).

“....bir hizmetçi su getirdi el yıkasınlar diye / gümüş leğen üstünde güzel bir altın ibrikle....”. (IV, 50-55).

“...tekmil evler mallarla dolup taşardı orda / iki gümüş hamam teknesi bağışlamıştı Polybos / bir çift üçayak bağışlamıştı Menelaos.....” (IV, 125-130).

“....kurnaz kurnaz kaçamaklar yaptı / aldım onu bir güzel yıkadım.....” (IV, 250-255).

“... Kalypso uğurladı Odysseus'u adadan beşinci günü / onu yıkamış, rubalar giydirmişti güzel kokulu....” (V, 260-265).

2 Homeros, *Odysseia*, Çev. A.Erhat-A.Kadir, (1996)

when the wave of the sea had washed the abundant sweat from their skin, and their hearts were refreshed, they went into polished baths and bathed.” (X, 570-575).

“Howbeit do thou now sit where thou art and quaff the flaming wine, until fair-tressed Hecamede shall heat for thee a warm bath, and wash from thee the clotted blood...” (XIV, 5-10).

“...And she called to her fair-tressed handmaids through the house to set a great tripod on the fire, to the end that there should be a hot bath for Hector whenso he returned from out the battle—unwitting one.” (XXII, 440-445).

In Odyssey²:

“...Meanwhile the fair Polycaste, the youngest daughter of Nestor, son of Neleus, bathed Telemachus. And when she had bathed him and anointed him richly with oil...” (III, 460-465).

“...But when they had satisfied their eyes with gazing they went into the polished baths and bathed...” (IV, 40-45).

“...Then a handmaid brought water for the hands in a fair pitcher of gold, and poured it over a silver basin for them to wash, and beside them drew up a polished table...” (IV, 50-55).

“...where greatest store of wealth is laid up in men's houses. He gave to Menelaus two silver baths and two tripods and ten talents of gold...” (IV, 125-130).

“...but he in his cunning sought to avoid me. Howbeit when

2 Homeros, *Odysseia*

“.....güneşte kurumaktayken çamaşırlar, / kızlar yıkanıp kokulu yağlar süründüler.....” (VI, 95-100).

“.... Verin ona bir gömlekle bir harmani / su yıkanmış çamaşırlardan / ırmakta kuytu bir yerde yıkayın onu...” (VI, 205-210).

“çoktan yağ görmedi, oğulmadı derim / ama utanırım sizin önünüzde yıkanamam....tanrısal Odysseus da yıkadı bedenini suyun köpüğünde / temizledi sırtına, geniş omuzlarına yapışan yosunları / ekin vermez denizin kirini sildi basından / bir güzel yıkanıp yağlar süründü.....” (VI, 220-230).

“.....çıkısın diye kollarımın bacaklarımın yürek kemiren yorgunluğu / tekneye oturttu bir güzel yıkadı beni /döke döke basımdan, omuzlarımdan aşağıya / kocaman üç ayaklıda ılıştırdığı suyu / yıkayıp beni öğduktan sonra ince bir yağla.....” (X, 360-365).

“ve güzel cilalı banyolara inip yıkandılar / hizmetçiler onları iyicene yıkayıp ovdular yağla / çıktılar banyolardan, oturdular sofraya önünde iskemlelere.....” (XVII, 85-90).

“.....ona bir konukluk armağanı da ben vermek isterim / beğenmezse hamam uşağına versin, ya da başkasına.....” (XXI, 295-300).

“.....bu ara kahya kadın Eurynome ulu yürekli Odysseus’u / yıkadı kendi evinde ve yağla ovdu.....” (XXIII, 150-155).

“o ara ulu yürekli Laertes gitti kendi odasına / yıkadı onu Sicilyalı hizmetçi ve ovdu kokulu yağla.....” (XXIV, 365-370).

Yukarıdaki ifadelerden yıkanma ile ilgili bir kültürün olduğunu, hatta yıkanmak için kazanlarda su ısıtıldığını anlıyoruz. Ancak banyo odalarının nasıl olduğuna dair hiçbir ipucu bulunmamaktadır. Buna karşın su ısıtıldığına göre banyo yapılması için özel bir

I was bathing him and anointing him with oil, and had put on him raiment...” (IV, 250-255).

“...And on the fifth the beautiful Calypso sent him on his way from the island after she had bathed him and clothed him in fragrant raiment...” (V, 260-265).

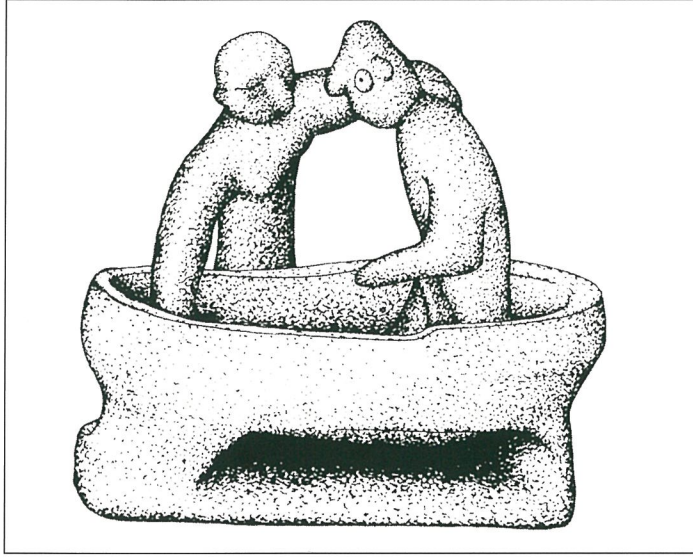
“...and they, after they had bathed and anointed themselves richly with oil, took their meal on the river’s banks, and waited for the clothing to dry in the bright sunshine...” (VI, 95-100).

“...Come, then, my maidens, give to the stranger food and drink, [210] and bathe him in the river in a spot where there is shelter from the wind...” (VI, 205-210).

“... ‘ for of a truth it is long since oil came near my skin. But in your presence will I not bathe, for I am ashamed to make me naked in the midst of fair-tressed maidens.’ So he said, and they went apart and told the princess. But with water from the river goodly Odysseus washed from his skin the brine which clothed his back and broad shoulders, and from his head he wiped the scurf of the unresting sea...” (VI, 220-230).

“...But when the water boiled in the bright bronze, she set me in a bath, and bathed me with water from out the great cauldron, mixing it to my liking, and pouring it over my head and shoulders, ^{τίλλ} she took from my limbs soul-consuming weariness. But when she had bathed me, and anointed me richly with oil...” (X, 360-365).

“...Now when they had come to the stately house they laid their cloaks on the chairs and high seats, and went into the

Resim 1- Kıbrıs'tan pişmiş toprak figürin grubu
Fig. 1. Clay figurine group from Cyprus

odanın bulunduğu ve erken döneme ait bu banyo odalarının oldukça basit döşenmiş oldukları savlanabilir. Odaların temel mobilyası küvet olmalıdır. Ancak kazılarda bulunan küvetlerin taşınabilir olması, bunların odalarda sabit olmadığını ve kullanıldıktan sonra küvetlerin ardiye benzeri daha küçük odalara taşınmış olduklarını akla getirmektedir. Yıkanmada kullanılan sıcak su ise sabit bir su kanalından çok, taşınarak küvete getirilmiş olmalıdır.

Yukarıdaki dizelerden erken tarihlerde yıkanmada kullanılan temel malzemeler hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz. Örneğin, el-yüz yıkamada kullanılan su altın bir ibrikten gümüş bir leğene dökülmektedir. Banyo suyu üçayaklı bir kazan içerisinde ısıtılmaktadır. Homeros'un yaklaşık M.Ö. 8. yüzyılda yaşadığı düşünülürse, yukarıdaki ifadelerin bu yüzyılı yansıttığı kabul edilebilir. Bu döneme veya daha öncesine ait arkeolojik belgeler henüz yoktur. M.Ö. geç 7. yüzyıla tarihlenen Kıbrıs'tan pişmiş toprak bir figürin, Homer çağı banyo geleneğinin en önemli kanıtıdır (Resim 1).³ Burada banyo küveti içerisinde yer alan bir kişi başka bir şahıs tarafından yıkanmaktadır. Yıkanan kişinin pozisyonu, yıkanmanın oturarak veya uzanarak değil de, ayakta olduğuna işaret etmektedir.

Antik yazılı kaynaklardan Hesiodos da *İşler ve Günler* isimli eserinde yıkanma ile ilgili bilgi vermektedir:⁴

".....bir kadının yıkandığı suda / bir erkek yıkanmamalı hiçbir zaman....." (750-755).

polished baths and bathed. And when the maids had bathed them and anointed them with oil, and had cast about them fleecy cloaks and tunics, they came forth from the baths and sat down upon the chairs..." (XVII, 85-90).

"...Meanwhile the housewife Eurynome bathed the great-hearted Odysseus in his house, and anointed him with oil..." (XXIII, 150-155).

"...Meanwhile the Sicilian handmaid bathed great-hearted Laertes in his house, and anointed him with oil..." (XXIV, 365-370).

The above-mentioned excerpts show the existence of a bathing culture, but there is no depiction of a bath room. Since the water was heated in the cauldrons, we may suggest that there were spaces for bathing, which were barely decorated. The main furniture is the bathtub. The fact that the unearthed bathtubs are portable indicates that they were not installed in the rooms, but moved to storerooms. The water must have been brought to the bathroom by buckets instead of a water channel.

Homer's lines also inform us about the bathing equipment. The water for hands and face is poured from a golden pitcher into a golden washbowl and heated in a copper tripod cauldron. Given that Homer lived in the 8th century, these lines surely reflect that period. Archaeological data for Homer's times or previous centuries is still lacking. A terracotta figurine from Cyprus dating to the late 7th century BC (Fig. 1).³

3 M. Weber, *Antike Badekultur* (München 1996), 13, Resim 9.

4 Hesiodos, *İşler ve Günler*, Çev. S.Eyüboğlu-A.Erhat (1991)

3 M. Weber, *Antike Badekultur* (München 1996), 13, Fig. 9.

Hesiodos yıkanmanın nasıl olduğundan çok, yıkanmanın kurallarından bahsetmektedir. Öncelikle bir küvette bulunan su ile su değiştirilmeden birkaç kişinin yıkanabildiği anlaşılmaktadır. Ancak her nedense bir kadının yıkandığı suda daha sonra bir erkeğin yıkanması hoş karşılanmamıştır.

Herodotos ise yıkanmada daha değişik bir konuya değinmektedir:⁵

“... tohum tasa değince tütmeğe başlar ve öyle bir buğu çıkar ki, bizim Yunanistan'daki hamamlarda bile bu kadar boğucu buğu olmaz....” (IV, 75).

Demek ki, Herodot çağında (M.Ö. 5. yüzyıl) artık sadece yıkanmak üzere inşa edilen banyo odaları bulunmaktadır ve suyun yanı sıra bu odalar da ısıtılmaktadır. Isıtılan odadaki atmosferin nefes almamayacak kadar buğulu olması, odaların günümüz hamamlarına benzer şekilde çok fazla ısıtıldığını göstermektedir.

Yıkanma ile ilgili burada değinmek istediğimiz son kaynak Xenophon'dur:⁶

“...Güneşin batmasına az kalmıştı: düşmana kalede baskın verdikleri zaman, bir kısmı yıkanmakla, bir kısmı yemek pişirmekle bir kısmı da döşeklerini hazırlamakla meşguldü.....” (VII. 2. 22).

Xenophon bizlere yıkanma işlerinin artık tek başına olmadığı, kentte yaşayan vatandaşlardan bir bölümünün aynı anda toplu

is the most important evidence for the Homeric era. It depicts a figure in a bathtub washed by another one. The position of the former suggests that one bathed on foot.

In his *Works and Days*, Hesiod also mentions bathing⁴:

“...A man should not clean his body with water in which a woman has washed, for there is bitter mischief in that also for a time...” (750-755).

Hesiod deals with the rules of bathing rather than how it is experienced. Firstly, it is understood that more than one person could bath in the bathtub without changing the water. But somehow, it was considered inappropriate for a man to bath in the water which had previously been used by a woman.

Herodotus mentions a different aspect of bathing⁵:

“...The Scythians then take the seed of this hemp and, crawling in under the mats, throw it on the red-hot stones, where it smoulders and sends forth such fumes that no Greek vapor-bath could surpass it...” (IV, 75).

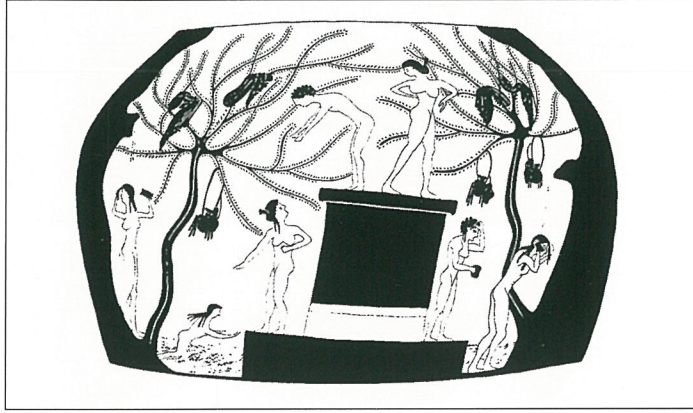
It seems that in the time of Herodotus (i.e. 5th century BC), there were buildings built solely for bathing and they were heated. That the baths are so vaporous that one can hardly breathe suggest that they were as hot as the modern baths.

⁵ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. M.Ökmen (1991)

⁶ Xenophon, *Yunan Tarihi*, Çev. S.Sinanoğlu (1999).

⁴ Hesiodos, *Works and Days*

⁵ Herodotos, *History of Herodotos*

Resim 2- Açık alanda yıkanan kadınlar. Priamos Ressamına ait siyah figür anfora. M.Ö. 520 -515 (Roma, Villa Giulia)
Fig. 2. Women bathing in open area. Priamos, black-figured amphora dating from 520-515 BC. (Rome. Villa Giulia)

Resim 3- Bir kule üzerinden havuza balıklama atlayan bir delikanlıya ait duvar resmi
Fig. 3. Wall painting that shows a young man diving into the bath from a tower.

bir şekilde yıkanabilecekleri hamam yapılarının bulunduğunu göstermektedir.

Aristophanes'in satırları da yıkanma kültürüne ait önemli kanıtlar sunmaktadır.⁷

".....düşünün bir kere, evimizde oturuyoruz, süslenip püslenmişiz, soyunup üstümüze sade bir örtü atmışız, yıkanıp tertemiz olmuşuz, erkeklerimiz gelmiş, yanıp tutuşuyorlar....." (Lysistrata, 20)

".....şimdi kendinize çeki düzen verin, temiz temiz gelip Akropolis'te kadınların misafiri olun....." (Lysistrata, 79).

Aristophanes'ten ise cinsellikte temizliğin ne kadar önemli olduğunu öğreniyoruz. Hem kadın, hem de erkeklere cinsel ilişki öncesi yıkanmaları ve temiz olmaları tavsiye edilmektedir.

Yukarıda sıralanan rivayetlerden de açık bir şekilde anlaşılacağı gibi başlangıçta bedensel temizliğin yanında ruhun temizlenmesi de önemlidir.⁸ Bu nedenle yıkanmanın temelinde de din önemli rol oynamıştır. Su, özellikle de yağmur suyu, Zeus'tan geldiği için kutsal sayılmıştır. Herodotos; "...Polykrates havaya asılmış, kızının rüyası gerçekleşmişti; Zeus yağmurla yıkıyor, Helios kaslarını ovuyor, gövdedeki nemi su buharına çeviriyordu" diyerek yağmur suyunun kutsallığını vurgulamaktadır (III, 125). Thetis'in Akhilleus'u Styks Irmağına batırması da suyun kutsallığının bir

The last writer we would like to mention is Xenophon⁶

"...The time was a little before sunset, and they found the enemy at the fortress, some bathing, some cooking, some kneading, and some making their beds..." (7.2.22).

The historian shows that bathing is not an activity done alone anymore, but there are baths where the citizens can bath together.

Aristophanes too informs us about bathing culture⁷:

"...We need only sit indoors with painted cheeks, and meet our mates lightly clad in transparent gowns of Amorgos silk, and perfectly depilated; they will get their tools up and be wild to lie with us." (Lysistrata, 20).

"Now go and purify yourselves for entering the Acropolis, where the women invite you to supper..." (Lysistrata, 79).

From Aristophanes we also learn that hygiene is also important in sexuality. It is advised that men and women must bath before a sexual intercourse.

Besides physical hygiene, spiritual purification is essential.⁸ Thus religion played an important part in bathing. Water, especially rain water, was considered to be sacred since it was sent by Zeus. Herodotus emphasizes the sacredness of water: "...And Polycrates hanging in the air fulfilled his daughter's vision in every detail; for he was washed by Zeus when it rained, and he was anointed by

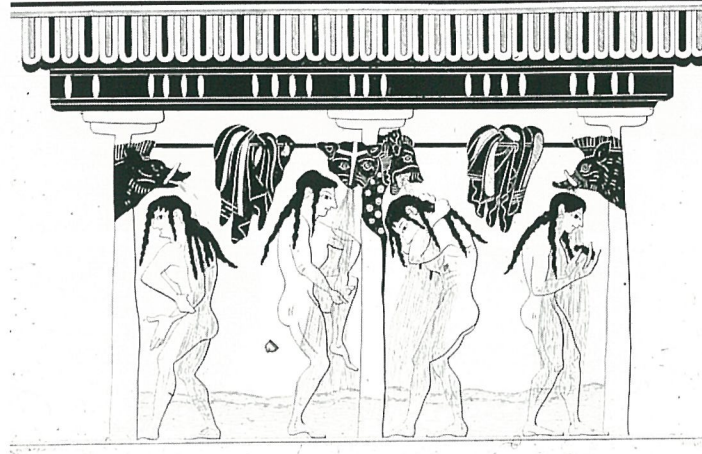
7 Aristophanes, *Lysistrata Kadınlar Savaşı*, Çev. A. Erhat-S. Eyüboğlu (1996).

8 H. Abbasoğlu, Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul (1982), 12.

6 Xenophon, *History of Greece*

7 Aristophanes, *Lysistrata*

8 H. Abbasoğlu, Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları, unpublished readership thesis, İstanbul (1982), 12.

Resim 4- Bir Halk Banyosunda Duş Alan Kadınlar. Attik Kırmızı duvar resmi. Figür Amphorası, M.Ö. 520 (Staatliche Museen Berlin)
Fig. 4. Women bathing at a public bath. Wall painting. Figured amphora. 520 BC.

diğer kanıtıdır.⁹ Yunanlılar için yıkanmanın günlük hayattaki dinsel değerlerini, doğum ve doğurma, evlenme ve ölüm, dua öncesi temizlik, kutsal alana yani tanrının huzuruna temiz çıkma düşüncesi gibi olgular oluşturmaktadır. Bu nedenle günlük yaşamda insanlar temizliklerine dikkat etmek zorunda kalmışlardır.

Betim Sanatında Yıkanma

Banyo ile ilgili en erken betim örnekleri *Homeros* çağından yaklaşık 200 yıl sonra M.Ö. 6. yüzyılda görülmeye başlanır. Örneğin Priamos Ressamına ait bir amfora üzerinde bir grup çıplak genç kızın açık bir alanda yıkanmaları resmedilmiştir (Resim 2).¹⁰ Betimde havuz benzeri bir su birikintisine atlayan ve orada yüzen genç kızlar yer almaktadır. Açık alanda suya balıklama atlama erkeklerde de görülmektedir. Paestum'da bulunan erken M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen dalıcılar mezarındaki (Tomba del Tuffatore) duvar resminde, oldukça yüksek bir kuleden suya balıklama atlayan bir delikanlı bulunmaktadır (Resim 3).¹¹ Havuzun her iki yanını sınırlayan ağaçlar, havuzun açık bir alanda bulunduğunu göstermektedir.

Yine vazo resimlerinden öğrendiğimize göre yıkanma kapalı alanlarda da olabilmektedir. M.Ö. 520 yılına tarihlenen bir kırmızı

Helios as he exuded sweat from his body..." (III, 125). Thetis submerging Achilles into the river Styx is another implication of water's sacredness.⁹ For the Greeks, the daily religious aspects of bathing include birth and bearing, marriage and death, hygiene before praying, being clean before the god. Thus they paid attention to their personal hygiene.

Bathing in Visual Arts

The earliest depictions of bathing appear 200 years after Homer, in the 6th century BC. An amphora of the Priamos Painter depicts a group of naked girls bathing in an open space (Fig. 2).¹⁰ One of them with a bikini jumps into a pool-like backwater and others swim in it. On a mural painting from the Diver's Tomb (Tomba del Tuffatore) at Paestum, a young man dives headfirst into the water from a high tower (Fig. 3).¹¹ The trees limiting both sides of the pool indicate that the pool is in an open space.

The vase paintings also show bathing in the covered areas. On a red figure amphora dating to 520 BC, a group of four girls or women bath under lion and pig headed waterspouts (Fig. 4).¹² They stand in the water up to their knees. Their clothes are hanging over simple coat hangers.

9 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (1972), 26. - İ. Akşit, *Batı Anadolu Mitolojisi ve Troya Efsanesi* (1979), 103-104. - Y. Boysal, *Görsel İlyada Troia Savaşı* (2004), 31, 113-114. Resim 66.

10 Villa Giulia, Rom, 2609. - S. Laser, *Medizin und Körperpflege*, ArchHom 5 (1983), 147

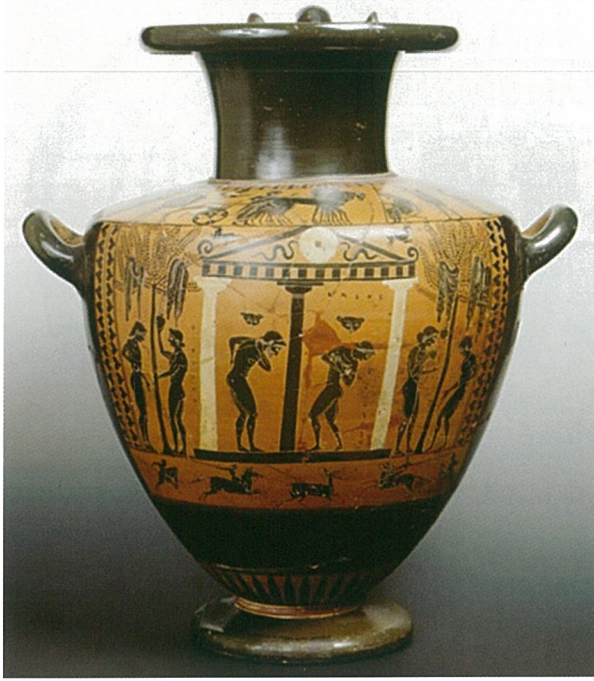
11 S. Steingraeber, *Etruskische Wandmalerei* (1985), 301 Nr. 50 Taf. 47.

9 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (1972), 26. - İ. Akşit, *Batı Anadolu Mitolojisi ve Troya Efsanesi* (1979), 103-104. Y. Boysal, *Görsel İlyada Troia Savaşı* (2004), 31, 113-114. Illus. 66.

10 Villa Giulia, Rom, 2609. - S. Laser, *Medizin und Körperpflege*, ArchHom 5 (1983), 147

11 S. Steingraeber, *Etruskische Wandmalerei* (1985), 301 Nr. 50 Taf. 47.

12 M. Weber, *Antike Badekultur* (1996), 15 Abb. 3.

Resim 5- Bir hydria üzerinde duş alan atletler M.Ö. 520 (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)
Fig. 5. Painting on a hydria, showing athletes taking showers. 520 BC.

zı figür amfora üzerinde dört kişilik genç kız veya kadın grubunun aslan ve domuz başlı musluklar altında duş alması gösterilmektedir (Resim 4).¹² Kızlar dizlerine kadar suyun içinde ayakta durmaktadırlar. Elbiseleri ise basit askılar üzerine atılmıştır.

M.Ö. geç 6. yüzyıla tarihlenen Antimenes Ressamına ait bir hydria (Grek vazosu / üç kulplu su testisi) üzerinde duş alan ve yağlanan atletler konu edilmiştir (Resim 5).¹³ Elbiseler her iki yanda duran ağaçların dallarına asılmıştır. Su musluklarının oldukça yüksek bir noktada bulunması, bu binanın çeşmeden çok duş amacı ile kullanılan bir yapı olduğunu göstermektedir.

Madrid'ten bir diğer hydria ise çeşmelerin de yıkanma amacıyla kullanılabildiğine işaret etmektedir (Resim 6).¹⁴ Burada çeşmeden su alan kadınlar görülmektedir. Bir grup kadın kaplarına su doldururken, bir delikanlı çömelmiş şekilde yıkanmaya çalışmaktadır. Ancak betimde her ne kadar çeşmede duş alan birisi resmedilmiş olsa da, normalde çeşmede yıkanmak hoş karşılanmaz ve yasaklanmıştır.¹⁵

M.Ö. 430 yılına tarihlenen kırmızı figürlü bir stamnos üzerinde ise bir kurnanın önünde yıkanan ve vücut bakımı yapan üç

12 M. Weber, *Antike Badekultur* (1996), 15 Abb. 3

13 M. Weber, age., 15 Abb. 4

14 M. Weber, age., 15 Abb. 5

15 F. Glaser, *Antike Brunnenbauten in Griechenland* (1983), 165 vd. özellikle bkz. 170 vd. ve 186.

Resim 7- Kırmızı figür stamnosu üzerinde bakım yapmakta Olan Üç Kadın. M.Ö. 430 (Staatliche Antikensammlung München)
Fig. 7. Picture on a red-figure stamnos, three women grooming themselves. 430 BC

Resim 6- Bir hydria üzerinde çeşme.
M.Ö. 520 (Madrid Arkeoloji Müzesi)
Fig. 6. Picture of a fountain
on a hydria. 520 BC. (Madrid
Archeological Museum)

kadına yer verilmiştir (Resim 7).¹⁶ Sağdaki kadın ellerini kurnaya daldırırken, soldaki elinde bir giysi tutmaktadır. Ayakucunda bir çift çizme durmaktadır. Ortada ayakta duran kadın sol elindeki fırça yardımıyla saçlarını kurutmaktadır. Diğer elinde ise deri askılı bir alabastron (parfüm şişesi) bulunmaktadır.

Bir kentte ortak kullanılan hamamlar ihtiyaca karşılık veremeyeceğinden, büyük bir olasılıkla evlerde de banyo odaları bulunmaktadır. Arkeolojik kazılarda çok erken tarihlerden başlamak üzere yıkanmak amacıyla kullanılan küvetler, evlerdeki banyo odalarının en önemli kanıtıdır.

Arkeolojik Belgeler

Banyo odası denebilecek ilk mekânlar Girit adasında M.Ö. 17-16. yüzyıllara tarihlenen Knossos sarayında karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Genf'te Musée d'Histoire'de bulunan Minos küveti, bu erken banyo odalarında kullanılan mobilya ile ilgili çok iyi bir örnektir (Resim 8).¹⁸

Küvetin iç bölümünde yükselen dalgalar içinde yüzen yunus balıkları resmedilmiştir. Böylece yıkanırken denizin içerisinde yüzülüyormuş gibi bir his yaratılmak istenmiş olabilir. Tip olarak günümüz küvetlerine yakın benzer oluşu ayrıca dikkate değerdir. Aralarındaki tek fark günümüz küvetlerinin yaklaşık 160 cm daha uzun olmasıdır. Bu durum antik çağda insanların

Bathing and oiling athletes is the subject of a hydria of Antimenes Painter dated to the late 6th century BC (Fig. 5).¹³ The clothes are hanging over the branches of trees lined on both sides. That the spouts are high may indicate that the building is not a fountain but a bath.

Another hydria from Madrid shows that the fountains can be used for bathing (Fig. 6).¹⁴ A boy baths squatting while several women fill their jars. Although bathing in a fountain was painted on this vase, this action was indeed forbidden.¹⁵

A red figure stamnos belonging to 430 BC bears representations of three women in front of a basin, bathing and occupying with their body care (Fig. 7).¹⁶ The woman on the right dives her hands into the basin, while the one on the left dries her hair with a comb in her left hand. The other woman holds an alabastron (perfume bottle) in its leather case.

Since public baths could not meet the needs of a whole city, private baths were probably existed in the houses. Bathtubs unearthed in archaeological excavations are the most important evidence for the existence of bathrooms.¹⁷

13 M. Weber, op. cit. 15 Abb. 4.

14 M. Weber, op. cit., 15 Abb. 5.

15 F. Glaser, *Antike Brunnenbauten in Griechenland* (1983), 165 et seq. especially see, 170 et seq. and 186.

16 M. Weber, op. cit., 15 Abb. 6.

17 A.M. Mansel, *Ege Yunan Tarihi* (1999), 36-37, Fig. 14

16 M. Weber, age., 15 Abb. 6

17 A.M. Mansel, *Ege Yunan Tarihi* (1999), 36-37, Resim 14.

18 M. Weber, age., 18 Abb. 7

Resim 8- Resimli banyo küveti (Musée d'Histoire, Genf)
Fig. 8. Bathtub with pictures

uzanmak yerine daha çok ayakta durarak yıkandıklarına işaret etmektedir. Pişmiş topraktan Kıbrıs figürini de bu durumu doğrulamaktadır. Bununla birlikte oturarak yıkanılan banyo küvetleri de bulunmaktadır. Çok daha geç bir tarihten olsalar da, Atina Agorasında bulunan küvetler insanların oturarak da yıkandıklarını açık bir şekilde göstermektedir (Resim 9).¹⁹

Minos örneklerini daha sonra Tyrins şatosunda olduğu gibi Miken banyo odaları devam ettirmektedir. Mekânların içerisinde yer alan yıkanma küvetleri, bu mekânların yıkanma ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir.²⁰ Ege denizine komşu uygarlıklarda görülen bu ilk banyo sistemleri Konya'daki Karahöyük Sarayı'nda in-situ olarak bulunan ve M.Ö. 1950-1750 yıllarına tarihlenen oval formlu pişmiş toprak banyo küvetleri ile benzerlik göstermektedir.²¹ Bu benzerlik küvetin doğu kültürlerinden Ege kıyılarına ihraç edilmiş olduğunu akla getirmektedir.²² Ancak suyun nasıl ısıtıldığı ile ilgili kalıntılara henüz rastlanmamıştır.

Sonuç olarak zengin sınıf evlerinde kendilerine ait banyo odalarında sıcak su ile yıkanırken²³, halk genel duş alma yapılarını kullanmıştır. Bu yapılar zamanla çocukların ve gençlerin altında girip yıkandıkları yerler haline gelmiş ve zamanla çeşmelerin

Archaeological Evidence

Earliest spaces that can be termed as "bathrooms" appear on the island of Crete, at the Palace of Knossos, which is dated to the 17th-16th centuries BC (Fig. 8)¹⁸. The Minoan bathtub exhibited in Musée d'Historie at Genf¹⁹ (Fig. 9) is a good example of early furniture used in the bathrooms.

On the inner surface of the bathtub, swimming dolphins in the waves were depicted, which probably created an effect of swimming in the sea. Its close resemblance to modern bathtubs is remarkable, but the latter is longer, measuring 160 cm average. Shorter bathtubs indicate that people mostly bathed on foot. The Cypriot terracotta figurine mentioned above supports this. Though they belong to a later date, bathtubs from the Athenian Agora²⁰ show that people could bath sitting.

The Minoan examples were followed by the Mycenaean bathrooms like those in Tiryns. Bathtubs found suggest that their find spots may be related to bathing.²¹ These early examples in the Aegean civilizations resemble to insitu oval terracotta bathtubs belonging to 1950-1750 BC, which have been recovered from the palace at Karahöyük in Konya.²² This may mean that

19 M. Weber, age., 18 Abb. 10

20 B. Ünsal, *Mimarlık Tarihi* (1973), 289.

21 S. Alp, Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri (1972), 12-13 Levha 2 Resim 3-4

22 S. Alp, age., 13.

23 I. Nielsen, *Thermae et Balnea, The Architecture and Cultural History of Roman Public Bath*, 1 (1990), 6.

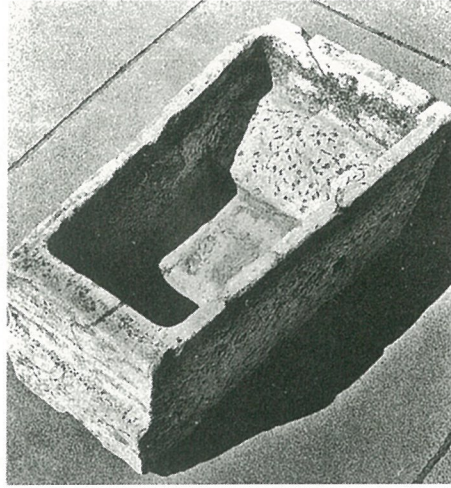
18 M. Weber, age., 18 Abb. 7

19 M. Weber, op. cit., 18 Abb. 10

20 B. Ünsal, *Mimarlık Tarihi* (1973), 289.

21 S. Alp, Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri (1972), 12-13, plate 2, figs. 3-4.

22 S. Alp, age., 13.

Resim 9- Atina Agorası'ndan
Oturaklı Banyo Küveti
Fig. 9. Bathtub with stools, Athens
Agora

altında alçak küvetler oluşmuştur. Atina'da Klasik çağ öncesi kalıntı bulunmamasına karşın hamamların M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren var olduğunu arkeolojik kazılardan bilmekteyiz. Kerameikos Dipylon'da bulunan yapı bu konuda bir örnek oluşturabilir.²⁴ Bu dönemdeki Yunan hamamının planı, yuvarlak bir oda ve bunun etrafındaki dikdörtgen odalardan ibarettir.²⁵ Yuvarlak oda, bu tip hamamın en önemli elemanıdır ve uzun yıllar hamam mimarisinde temel mekân olarak kalmıştır. Mangal ve buharla ısıtılan penceresiz yuvarlak odalar, terleme ve yıkanma odası olarak kullanılmıştır.²⁶ Yuvarlak planlı benzer hamam örnekleri Olympia, Oiniadai, Eretria ve Gela'dan tanınmaktadır.²⁷

M.Ö. 5. yüzyılda küvetler evlere girmiş ve sabit üçayaklı küvetler yapılmıştır. M.Ö. 5. yüzyılın içinde ve Helenistik Dönemde banyo küvetleri ekonomi ve sağlık göz önünde tutularak taştan veya kireçli kum ile birleştirilen kiremitlerden yapılmıştır. Evlerde sadece el ve ayak yıkamak için küvetler oluşturulmuştur. Yıkanma küvetleri, kapalı mekanlara taşınarak evlerdeki yıkanma odalarını oluşturmuş, spor ve spora bağlı yıkanma yapılarının gelişmesini sağlamış, gymnasiumlarda terleme ve yıkanma odalarının yapılmasına neden olmuştur.²⁸

bathtub was exported to Aegean shores from the east.²³ How the water was heated remains unclear.

The upper classes bathed in the private bathrooms of their houses²⁴, while the people used the public buildings. In the course of time low basins appeared in the fountains where the young bathed. Although we lack pre-Classical remains in Athens, we know baths from the excavations dated to the 5th century BC. One such building was unearthed at Kerameikos Dipylon.²⁵ The plan of the Greek bath in this century is composed of a circular space surrounded by smaller rectangular rooms.²⁶ Circular room is the most important aspect of this type of bath and remained as such for a long time. They are windowless and are heated by braziers and vapour. Similar rooms are encountered in Olympia, Oiniadai, Eretria and Gela.²⁷

In the 5th century BC bathtubs were introduced to the houses and fixed tripod tubs were manufactured. In this century and in the Hellenistic Period, they were made of stone or bricks joined by sand, which is mixed with lime for economic purposes and long life. In houses there were basins for washing

24 W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950), 322. - G. Gruben - C. Krause, *Lexikon der Alten Welt* (1965), 3060.

25 H. Abbasoğlu, *Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul (1982), 14.

26 F. Yegül, *The Bath Gymnasium Complex in Asia Minor during the Imperial Roman Age* (1975), 43. - H. Abbasoğlu, age., 15.

27 W. B. Dinsmoor, age., 322. - G. Gruben - C. Krause, age., 3060.

28 H. Abbasoğlu, age., 14.

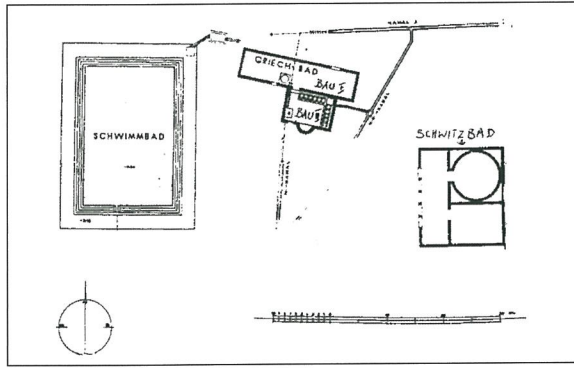
23 I. Nielsen, *Thermae et Balnea, The Architecture and Cultural History of Roman Public Bath*, ↑ (1990), 6.

24 W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950), 322. - G. Gruben - C. Krause, *Lexikon der Alten Welt* (1965), 3060.

25 H. Abbasoğlu, *Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları*, unpublished readership thesis, İstanbul (1982), 14.

26 F. Yegül, *The Bath Gymnasium Complex in Asia Minor during the Imperial Roman Age* (1975), 43. - H. Abbasoğlu, age., 15.

27 W. B. Dinsmoor, age., 322. - G. Gruben - C. Krause, op. cit., 3060.

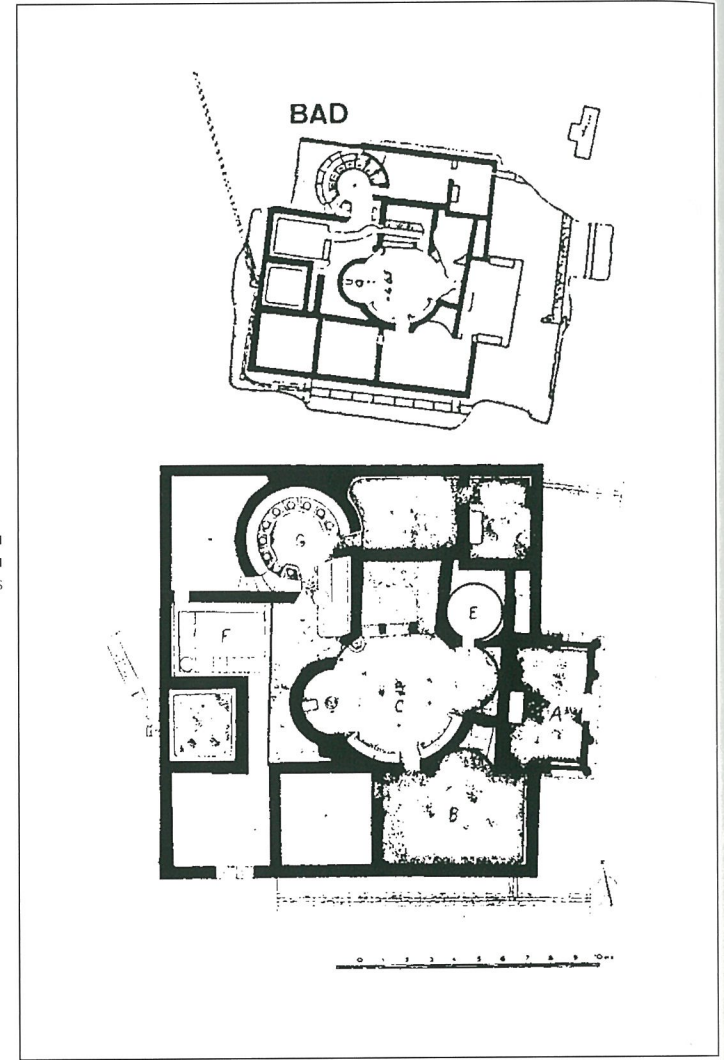

Resim 10- Yüzme Havuzu ve Saunalı Olympia Hamamı.
Fig. 10. Olympia Bath with swimming pool and sauna

Resim 11- Gortys Asklepios Tapınağı
Hamamının Planı
Fig. 11. Plan of Asklepios Temple, Gortys

Banyo odası denebilecek en erken tarihli buluntu M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında Olympia’da gün ışığına çıkartılmıştır. Yapı, 21.56 m uzunluğunda ve 5.75 m genişliğinde bir avluda yer almaktadır.²⁹ Yapının içinde çeşmeler bulunmaktadır. M.Ö. 450 civarında güney duvara bir oturarak yıkanma yeri eklenmiştir. (Resim 10). 9.34 m uzunluğunda ve 5.94 m genişliğinde olan bu yapının içinde toplam 11 adet mermerden kurna bulunmaktadır. Her biri 1.20 x 0.60 m ölçülerinde olan kurnalardan 6 tanesi kuzey yanda, 5 tanesi ise doğu tarafta bulunmaktadır. Güney duvarda bir apsis dikkat çekmektedir. Bu apsis bir hamam yapısında görülen ilk kemerli yapı olma özelliği göstermektedir. Yapının dışında ise açık havada olmak üzere bir yüzme havuzu bulunmaktadır. Bu havuz Yunan dünyasında bilinen ilk havuzdur. Bu komplekse daha sonra ayrıca bir sauna binası da eklenmiştir. Ancak sauna daha sonra Heroon’a dönüştürülmüştür.

Olympia örneği, M.Ö. 5. yüzyılda duş yeri, sıcak su ile yıkanılan hamamı, soğuk suyla yıkanılan havuzu ve taban ısıtmasıyla temel bir hamam yapısının oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak bu ilk örnekte henüz sıcaktan soğuk bölüme geçilirken ılık odasının bulunmadığı gözlemlenmektedir. Sauna ise her ne kadar M.Ö. 5. yüzyılda inşa edilmiş olsa da, hamam yapısından bağımsız bir şekilde durmaktadır. Olympia’daki hamamın ilk evresinde sobalı ısıtma sisteminin olması, Roma döneminde gelişmiş hypocaust sisteminin başlangıcı olarak kabul

hands and feet. Bathtubs were moved to the covered spaces and bathrooms were built. This led to the development of bathing buildings related to sports and to the construction of sweating and bathing rooms in gymnasia.²⁸

The earliest remains that can be termed as a bathroom were recovered at Olympia and is dated to the first half of the 5th century BC. It is located in a court and measures 21.56 m in length and 5.75 m in width²⁹. (Fig. 10) It has fountains inside and a new room was added to the south wall in 450 BC. This room is 9.34 m in length and 5.94 m in width and has 11 marble basins measuring 1.20 m x 0.60 m. Six of them are located on the north wall, while the rest is on the east wall.

29 M. Weber, age., 23 Abb. 15.

28 H. Abbasoğlu, op cit., 14.

29 M. Weber, op. cit., 23 Abb. 15.

edilmektedir.³⁰ M.Ö. 5. yüzyılın sonu ve 4. yüzyılın başlarından Delphi hamamda ise soba, hem suyu, hem de odayı ısıtmaktadır. Sıcak hava, pişmiş toprak borular içinden ve delikli tuğlalar arasından iletilmektedir.³¹

Hamam tarihi açısından bir diğer ilginç örnek Gortys'de bulunmuştur (Resim 11).³² Yunanistan'ın Arkadia Bölgesinde yer alan bu küçük şehir, Alpheios Irmağının hemen kenarında kurulmuştur. Olympia – Megalopolis yolu üzerinde kalan kentin hamamı Asklepios kutsal alanındadır. Hamam yapılmadan önce kentin sakinleri büyük bir olasılıkla hemen kıyısından akan Alpheios Irmağı'nda yıkanmışlardır. Bu durum Olympia için de geçerlidir. Olympia kentinin hemen kenarında akan Kladeos Irmağı hamam yapısı inşa edilmeden önceki yıkanma mekanı olmalıdır. Efes'li Herakleitos da hamamlardan önce temizlenmek için genellikle akarsu ve nehirlerin kullanılmış olduğunu rivayet etmektedir.³³

30 G. Gruben - C. Krause, age., 3060.- H. Abbasoğlu, age., 15.

31 H. Abbasoğlu, age., 16.

32 M. Weber, age., 27 Abb. 18.

33 " Aynı ırmakta iki kez giremeyiz (yıkanamayız), ikinci kez girdiğimizde bu ırmak büsbütün başka bir ırmaktır artık " A. Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi. Başlangıçlarından Atomculara Kadar (1995),102. - M. Gökberk, Felsefe Tarihi (1998), 24. Herakleitos yıkanma ve nehir kelimelerini felsefi düşüncelerini anlatmak için birer sembol olarak kullanmış olabilir. Öyle dahi olsa, anlaşılır olmak için seçtiği semboller, ateş, su gibi insanların gündelik yaşantısında kullandığı örnekler olmalıdır. Bu varsayım, yıkanma ve nehir kelimelerinin hem düşünceleri anlatmak için birer sembol, hem de gerçek anlamıyla (yıkanma) kullanıldıklarını söyleyebiliriz: C. Daşbacak, Lykos Vadisi Hamam Yapıları. Yayınlanmamış Doktora Tezi Konya (2006), 15 Dipnot 90.

There is an apsis on the south wall and it is the first example of a vaulted room in a bath. Outside the building is an open pool, which is the earliest known in the Greek world. A sauna was added to the building, and it was later transformed into a heroon.

The Olympia example shows that basic bath building was conceived together with shower rooms, hot bath, cold pool and floor heating. But it must be noted that the tepidarium between the caldarium and frigidarium is still missing. Although the sauna was built in the 5th century BC, it is an independent building. The earliest phase of the Olympia bath accommodates a furnace, which is considered to be the predecessor of the Roman hypocaust system.³⁰

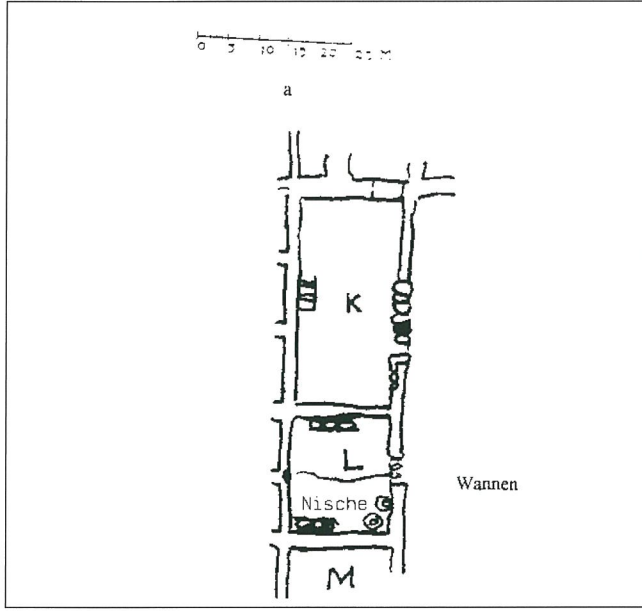
Another interesting example has been excavated in Gortys³¹. (Fig. 11) This small city is in Arcadia in Greece, located near the river Alpheios. Its bath is on the road from Olympia to Megalopolis, in the Sanctuary of Asclepius. Before the bath was built, the dwellers of the city had been bathing in the nearby Alpheios. The same is true for Olympia, whose bathing place before the bath building must have been the river Kladeos. Heracleitus of Ephesus says that before the baths rivers were used.³²

The bath at Gortys was built in the late 4th century BC and covers an area of 300m². Ring-shaped hot air pipes were added to

30 G. Gruben - C. Krause, op. cit., 3060.- H. Abbasoğlu, op. cit., 15.

31 H. Abbasoğlu, age., 16.

32 M. Weber, op. cit., 27 Abb. 18.

Resim 12- Bergama Gymnasium
Hamamının Planı
Fig. 12. Plan of Gymnasium Bath,
Pompei

M.Ö. 4. yüzyılın sonlarında inşa edilen Gortys Hamamı yaklaşık 300 m² bir alan üzerine kuruludur. Bu yapının ana mekânına M.Ö. 3. yüzyılın başlarında yüzük şeklinde sıcak hava kanalları eklenmiştir. Bu ısıtma sistemi Romalılar döneminde hypokaust ismi verilen sisteme benzemektedir. Dolayısı ile hypokaustun ilk olarak Gortys'de icat edildiğini savlamak olasıdır. Bundan dolayı da Gortys Hamamı, Olympia'daki hamam yapısından Roma İmparatorluğu Thermelerine geçişte önemli nirengi noktalarından birisini oluşturmaktadır. Ancak, otoriteler tarafından gerçek anlamda hypokaust sisteminin Olympia Hamamı'nın 4. evresinde (M.Ö. 2. yüzyılın sonu) yapıldığının kabul edildiği unutulmamalıdır.³⁴

Anadolu'daki en erken tarihli banyo yapısı Bergama'da (Pergamon) bulunmuştur. Hamam, II. Eumenes dönemine (M.Ö. 197-152) tarihlenen Büyük Gymnasium yapısının içinde yer almaktadır. Hamamın su ihtiyacının metal borular ile temin edilmesi dikkat çekmektedir (Resim 12)³⁵. Gymnasium'da yer alması nedeniyle atletlerin temizlenmesine yönelik olarak inşa edilmiş bir mekân olmalıdır.

Banyo yapısının Anadolu'da M.Ö. 2. yüzyılda gelenek haline geldiğini Priene'de bulunan hamam da kanıtlamaktadır.³⁶ Yapı Aşağı Gymnasium'da ortaya çıkartılmıştır. Burada orthostatlar tarafından desteklenen kurnalar bulunmuştur. Loutron yapının kuzeybatı köşesindedir. Bu bölümün önünde ikili sütunlardan oluşan bir avlu

the main room in the early 3rd century BC. This system resembles to the Roman hypocaust. Thus it is possible to regard them as the inventors of the Roman system. The Gortys Bath, therefore, is one of the important examples that represent the transition from the bath in Olympia to the Roman thermae. It should be noted, however, that the "real" hypocaust system was constructed in the fourth phase³³ (end of 2nd century BC).³⁴

The earliest bath in Anatolia was unearthed in Pergamon (Bergama). It is dated to the reign of Eumenes II (197-152 BC) and located in the Great Gymnasium.³⁵ (Fig. 12) It is remarkable for the use of metal pipes for water supply. Due to its presence in the Gymnasium, it must have served to the athletes.

That the baths became a norm in Anatolia is proved by the existence of a bath at Priene³⁶ in the 2nd century BC. It was excavated in the Lower Gymnasium. Here, basins supported by orthostates were unearthed. Loutron is at the northwestern corner of the building, in front of which a court with

33 "We cannot bathe in the same river twice. When we bathe for the second time, it is wholly a new river". " A. Arslan, İlkçağ Felsefe Tarihi. Başlangıçlarından Atomculara Kadâr (1995),102. – M. Gökberk, Felsefe Tarihi (1998), 24. Heracletius might have used the words bathing and river in order to explain his philosophical doctrines. Even so, the symbols he chose must have been examples people used in their daily lives, like fire or water. Thus these two words were intended both as symbols and actual meanings. C. Daşbacak, Lykos Vadisi Hamam Yapıları, unpublished doctoral thesis, Konya (2006), 15, footnote 90.

34 M. Hoffman, op. cit., 32 Abb. 98b.

35 G. Gruben – C. Krause, op. cit., 3060. – H. Abbasoğlu, op. cit., 15.

36 M. Hoffmann, op. cit., 32 Abb. 98b.

34 M. Hoffman, age., 32 Abb. 98b.

35 G. Gruben – C. Krause, age., 3060. – H. Abbasoğlu, age., 15.

36 M. Hoffmann, age., 37

yer almaktadır. Bu bölüm büyük bir olasılıkla apodyterium olarak hizmet görmüştür. Yazıtlar ve mimari malzemeye göre hamamın M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Bergama ve Priene hamamları, hamam gelişiminde gymnasiumların önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir. Gymnasium, Yunanca “çıplak” anlamına gelen “gymnos” kelimesinden türetilmiştir.³⁷ M.Ö. 4. yüzyıldan sonra formlarını bulan gymnasiumlar açık alanda spor yapmak amacıyla inşa edilmişlerdir.³⁸ Gymnasium hakkında bilgi veren antik kaynaklardan Platon, gymnasium’un Yunan yaratisı olduğunu söylemektedir (Symp. 9).³⁹ Pausanias ise “agorası, gymnasiumu olmayan yere şehir denir mi?” sözleri ile bu rivayeti doğrulamaktadır (X, 4, 1). Bu ifadeler gymnasium’un Yunan şehrinin belli başlı unsurlarından birisi olduğunu göstermektedir: Çoğu yerlerde öylesine önem kazanmıştır ki, değişik yaştaki insanların, çocukların, delikanlıların, yetişkin ve yaşlıların kullanımı için tek bir kentte bir kaç tane inşa edilmiştir.⁴⁰ Gymnasium’lar sadece içeride ve dışarıda idman için hazırlanmış bölmeler ve sıcak-soğuk banyolardan ibaret olmayıp, aynı zamanda konferanslar için ayrılmış odalarla da donatılmıştır; böylece toplumun sosyal yaşamının merkezi

double columns exists. This section probably functioned as apodyterium. Judging from the inscriptions and architecture, it must have been built in the 2nd century BC.

Pergamon and Priene baths show that gymnasiums played an important part in the development of baths. The term gymnasium is derived from the Greek gymnos meaning “nude”.³⁷ The plan of the gymnasiums was established after the 4th century BC. They were built for sports activities in an open space.³⁸ Plato, one of the first sources mentioning gymnasiums, says that it is a Greek invention³⁹ (Symp. 9). Pausanias, on the other hand, writes “...if one can give the name of city to those who possess no government offices, no gymnasium, no theatre, no market-place, no water descending to a fountain...” (X,4,1). Pausanias’ statement shows that the gymnasium is one of the essential aspects of the city. It is such an important building that in some cities more than one bath was built for different age groups, children, adults, boys etc.⁴⁰ They do not include only open or closed sections for training and hot and cold baths, but were also equipped with

37 H. Mert, “Anadolu Gymnasiumları ve Stratonikeia Gymnasiumu”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 13, 1999, 419.

38 W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950), 320.

39 H. Mert, age., 419, Gymnasium mimarisi hakkında toplu bilgi için bkz. J. Delorme, *Gymnasium: Étude sur les monuments consacrés a l’éducation En Grèce* (1960).

40 D. Magie, *Anadolu’da Romalılar / Batı Anadolu Kent Devletleri*, Çev. N. Başgelen - Ö. Çapar (2003), 18.

37 H. Mert, “Anadolu Gymnasiumları ve Stratonikeia Gymnasiumu”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 13, 1999, 419.

38 W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950), 320.

39 H. Mert, op. cit. 419. For gymnasium architecture in general see, J. Delorme, *Gymnasium: Étude sur les monuments consacrés a l’éducation En Grèce* (1960).

40 D. Magie, *Anadolu’da Romalılar / Batı Anadolu Kent Devletleri*, Çev. N. Başgelen - Ö. Çapar (2003), 18.

haline gelmiştir.⁴¹ Gymnasium ve hamamlar halka açık en önemli yapılar arasında yer almaktadır.⁴²

Roma yönetimi ve etkisi altında gymnasium büyük değişiklikler geçirir ve bu yapılar Romalıların hamamları ile birleştirilir.⁴³ Bunun en önemli iki nedeni vardır; ilk nedenleri eğitimsel felsefedeki değişim, atletik idealin gerilemesi ve fiziksel eğitimden çok zihinsel eğitime önem verilmesidir.⁴⁴ Diğer neden ise sıcak banyoya ilginin artması ve hidroterapiye geçiştir. Anadolu'da bugüne kadar saptanabilen ilk gymnasiumlar Pers Dönemi hakimiyetinin zayıflamaya başladığı M.Ö. 4. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmişlerdir. M.Ö. 6. yüzyıl ile M.Ö. 4. yüzyıl arasındaki araştırmalar Anadolu'nun bu dönem gymnasiumları hakkında fazla bilgi vermez. M.Ö. 4. yüzyıla kadar sayısı nispeten az olan gymnasiumların mimarisi de oldukça basittir; M.Ö. 3. yüzyılda Yunan şehirlerinin artması ile sayısı da artmıştır. Ege Adaları, Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'de Helenistik kültürün etkisiyle gymnasiumlar yapılmış ve M.Ö. 2. yüzyılda kent içinde planlanan önemli yapılardan birisi haline gelmiştir. Yüzyılın ortalarından itibaren ise Yunan geleneğine ters düşmesine rağmen, hamamlar ile palaestraların birleştirilmesi çabaları görülmektedir.⁴⁵ Bu yapılar zamanla

rooms for lectures. Thus, they became the centres of social life.⁴¹ Gymnasiums and baths are among the most important public buildings.⁴²

Under Roman rule gymnasiums underwent major changes and were joined with the Roman baths.⁴³ There are two reasons for this: the importance attached to the mental education, thus a decline in the athletic idealism⁴⁴, and an interest in hot bath and hydrotherapy. The earliest known gymnasiums in Anatolia were built towards the end of the 4th century BC, when the Persian rule was in decline. The period between 6th and 4th centuries do not provide us with satisfactory evidence. Gymnasiums are relatively a few in number until the 4th century and possess a simple architecture. Their number increased as the cities flourished in the 3rd century BC. Gymnasiums were built on the Aegean islands, in Anatolia, Egypt, North Africa and Levant under the influence of the Greek culture. They became an inseparable part of the cities in the 2nd century BC. From the middle of the century on, contrary to the Greek practice, attempts were made to join the palaestras with baths.⁴⁵ In the course of time, they transformed into the centres of

41 D. Magie, age., 17.

42 H. Abbasoğlu, age., 1.

43 H. Mert, age., 421.

44 H. Mert, age., 421 dipnot 34.

45 A.Yaraş, "Anadolu Gymnasiumlarının Gelişimi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, 1994. A. Yaraş, "Antik Çağın En Önemli Eğitim Kurumu: Gymnasiumlar", *TürkAD* 31, 1997, 237-253.

41 D. Magie, op. cit., 17.

42 H. Abbasoğlu, op. cit., 1.

43 H. Mert, op. cit., 421.

44 H. Mert, op. cit., 421 footnote 34.

45 A.Yaraş, "Anadolu Gymnasiumlarının Gelişimi", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, 1994. A. Yaraş, "Antik Çağın En Önemli Eğitim Kurumu: Gymnasiumlar", *TürkAD* 31, 1997, 237-253.

toplumsal yaşamın merkezi, konumuna gelmişler, yapının içine ve çevresine stoalar, hamamlar, giyinme odaları, derslikler, konuşma salonları gibi mekânlar eklenmiştir.⁴⁶

Yukarıda sıralanan örnekler insanların yaşarken temizlenmesi ile ilgilidir. Ancak insanlar sadece yaşarken değil, ölüm sonrasında bedensel temizliğe de önem vermişlerdir.⁴⁷ Bu geleneğin ilk örneklerine Hititlerde rastlanmaktadır.⁴⁸ Troya savaşında, Lykia'dan Troyalılara yardım etmek için gelen ve *Patroklos* tarafından öldürülen Sarpedon'un cesedi Apollon tarafından yıkanmıştır.⁴⁹ Öldükten sonra Hades'e temiz gidilmesi yönünde insanlara nasihat edilmektedir.⁵⁰ Bu alışkanlıklar, yıkanmanın, dinsel gerekliliğinin açık birer kanıtıdır.

46 R.E. Wycerley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, Çev. N. Nirven - N. Başgelen (1986), 112-113.

47 H. Abbasoğlu, age., 11. - İ. M. Akyurt, M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri (1978), 146. - N. Bilgin, Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası (2004), 80.

48 O. R. Gurney, *The Hittites* (1976), 166. - İ.M. Akyurt, age., 146 dipnot 1064-1065. - N. Çevik, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri (2000), 85. - O. R. Gurney, *Hititler*, Çev. P. Arpaçay (2001), 142.

49 "... Al götür Sarpedon'u kargı yağmuru altından / sil gövdesinden kara kamı / götür uzaklara, ırmağın sularında onu yıka ..." Homeros İlyada XVI, 665-670 ve "...Apollon da babasını dinlememezlik etmedi / indi İda dağlarından zorlu kargaşalığın içine / kaçırdı tanrısız Sarpedon'u kargı yağmuru altından / uzaklara götürüp yıkadı ırmağın akar sularıyla..." Homeros, İlyada XVI, 675-680.

50 "...Troya'nın köpeklerine yedirme Patroklos'u / kirlenmiş bir ölü gibi inerse Hades'e / senin için yüz karası olur bu..." Homeros, İlyada XVIII, 175.

the social life, and porticoes, baths, changing rooms, lecture rooms, halls etc. were added.⁴⁶

The examples given above are related to the daily physical hygiene. But people also attached importance to the physical hygiene in the afterlife.⁴⁷ This tradition is first observed in the Hittites.⁴⁸ In the Trojan War, Sarpedon, who came from Lycia to aid the Trojans and was killed by Achilles, was washed by Apollon after his death.⁴⁹ It is also advised that one should descend into Hades clean after death.⁵⁰ These practices prove the importance given by the religion to hygiene.

46 R.E. Wycerley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, Çev. N. Nirven - N. Başgelen (1986), 112-113.

47 H. Abbasoğlu, op. cit., 11. - İ. M. Akyurt, M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri (1978), 146. - N. Bilgin, Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası (2004), 80.

48 O. R. Gurney, *The Hittites* (1976), 166. - İ.M. Akyurt, op. cit., 146 dipnot 1064-1065. - N. Çevik, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri (2000), 85. - O. R. Gurney, *Hititler*, trans. P. Arpaçay (2001), 142.

49 "... go cleanse from Sarpedon the dark blood, when thou hast taken him forth from out the range of darts, and thereafter bear thou him far away, and bathe him in the streams of the river..." (Homer, Iliad XVI, 665-670); "...So spake he, nor was Apollo disobedient to his father's bidding, but went down from the hills of Ida into the dread din of battle. Forthwith then he lifted up goodly Sarpedon forth from out the range of darts, and when he had borne him far away, bathed him in the streams of the river..." (Homer, Iliad XVI, 675-680).

50 "... Let awe come upon thy soul that Patroclus should become the sport of the dogs of Troy. Thine were the shame, if anywish he come, a corpse despitefully entreated..." (Homer, Iliad XVIII. 175)